



КІСТЯНІ ГРЕБЕНІ У СЛОВ'ЯН РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Марина СЕРГЕЄВА ¹, Ярослав ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ ²

¹Інститут археології НАН України,
вул. Володимирська, 3, 01001, Київ, Україна,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com

²Інститут археології НАН України,
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Розглянуто знахідки кістяних гребенів, що походять із слов'янських пам'яток та комплексів другої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи. Зібрано інформацію про 14 слов'янських пам'яток, на яких виявлено 17 виробів. Зауважено, що іноді трапляється по кілька знахідок з одного пункту. Вказано, що більшість випадків знахідок гребенів цього часу концентруються у Лісостепу.

За культурною приналежністю пам'ятки розподілено так: колочинська – 1, київська/колочинська – 1, празька – 2, пеньківська – 3, пеньківська/празька – 2, райковецька – 5.

Проаналізовано обставини знаходження, хронологію цих виробів та культурну приналежність пам'яток, що дало змогу критично розглянути джерельну базу та визначити завдання для подальших досліджень.

Висловлено кілька припущень про функціональне використання кістяних гребенів: 1) у повсякденному житті; 2) для нанесення орнаменту на слов'янському посуді; 3) із ритуальними цілями.

Походження цих виробів достеменно не з'ясовано, хоча ймовірно, що вони є результатом західних культурних імпульсів і належать до завезених речей. Зроблено висновок, що вирішити це питання можуть тільки подальші дослідження.

Ключові слова: слов'яни, пеньківська, празька, колочинська, райковецька культури, південь Східної Європи, ранне середньовіччя.

Вступ. Кістяні гребені на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. не набули широкого поширення. Саме тому вони і не ставали предметом спеціального дослідження. Лише спорадично згадувалися в контексті побутового інвентарю матеріалів слов'янських культур [Приходнюк, 1975, с. 40; 1990, с. 243–244; 1998, с. 36; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91; Магомедов, 1990, с. 170; Михайлина, 2007, с. 148]. Водночас такі вироби є досить цікавою категорією знахідок. Однак вони потребують каталогізації, систематизації та критичного аналізу.

Аналіз знахідок. На 14 слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи виявлено 17 виробів¹. Це такі місцезнаходження, як Зимне, Картамишево II, Кисляк I, Лука-Каветчина (2 екз.), Монастирок (2 екз.), Одая, Пліснеськ, Скок (2 екз.),

¹ Доцільно відзначити, що серед матеріалів роменської культури також відома низка знахідок кістяних гребенів. Однак вони датуються вже початком II тис. н. е. і є іншими тенденціями розвитку матеріальної культури слов'ян на півдні Східної Європи. Їх аналіз планує провести Юрій. Пуголовок.

Тайманове, Теробовля, Ханска, Ханска II, Хитці та Хуча (табл. 1; рис. 1; 2)². Цікаво, що іноді трапляється по кілька знахідок з одного пункту.

Слід зазначити, що для слов'янських старожитностей Центральної Європи також відомі гребені на празьких пам'ятках [напр.: Gajewski, 1961, s. 183; Zeman, 1976, s. 125–126, № 29; Gajewski, Gurba, 1977, рис. 2; Parczewski, 1988, s. 94; Poleska, Bober, Krapes, 1998, Abb. 22, 1; Profantová, 2008; Szmoniewski, 2020, рис. 7, 3]. Однак у статті ми не будемо їх аналізувати і до каталогу вони не включені. Окрім того, різні види кістяних гребенів відомі не лише у слов'ян, але і в інших регіонах Європи – Передкавказзя [Мастыкова, 2009, с. 91, рис. 113], північ Східної Європи [Исланова, 2016, с. 149, рис. 25, 9, 10]. Відомі такі вироби і на аварських могильниках [напр.: Garam, 1995, Taf. 117, 756; Kiss, 1996, s. 33, 47, 48, Taf. 29, 1; 37, 1; 39, 5; Bárdos, Garam, 2009, Taf. 120, 1067; 2014, Taf. 178, 1638; Bârzău, 2010, Abb. 44, 31, 51, 57, 60, 76, 145, 155, 223, 275]. Отже, зазначена категорія виробів побутувала впродовж всієї другої половини I тис. н. е. у Центральній та Східній Європі.

Тож розглянемо кістяні гребені на слов'янських пам'ятках півдня Східної Європи. Для матеріалів третьої чверті I тис. н. е. ситуація зрозуміла лише із знахідками із Лука-Каветчини та Хитців.

Поселення Лука-Каветчина належить до дуже ранніх пам'яток празької культури – друга чверть/середина–кінець V ст. [Вакуленко, Приходнюк, 1984b, с. 43; 1985, с. 83].

На поселенні Хитці, в житлі 9, що належить до раннього етапу пам'ятки (V – перша половина VI ст.) [Горюнов, 1981, с. 125–127; Приходнюк, 1998, с. 40–46], виявлено вкладиш (рис. 1, 15) тричасткового кістяного набірною гребеня, імовірно, із бронзовою заклепкою [Родинкова, 1996, с. 158]. Ці особливості зближують цю знахідку із гребенями черняхівської культури [Никитина 1969; Магомедов, 1990, с. 168–170; 2001, с. 82; Шишкін, 1999; Онищук, Прокопів, 2012; Онищук, 2018, с. 284–287]. Такі вироби набули поширення у германців у пізньоримський час. Однак як імпорти відомі і в праслов'янських старожитностей цього періоду. Принаймні на сьогодні складено каталог таких пунктів – десять пам'яток із 14 знахідками (табл. 2; рис. 3, 4). До того ж у кількох випадках маємо по кілька гребенів із однієї пам'ятки. І поширені вони у праслов'ян (венедів) від III ст. (Боромля) до гунського часу – кінець IV – початок V ст. (Роїще та Ульянівка) [дет. див.: Терпиловский, 1985, рис. 10; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 72; Обломский, Радюш, 2007, с. 38]³. Тож, цілком імовірно, що знахідка із Хитців є «спадком» від черняхівських старожитностей.

Щодо знахідок із наступних пунктів, то маємо деякі зауваження. Так, за інформацією Валентини Горюнової, у похованні 5 могильника Картамишево II виявлена бронзова заклепка, можливо, від кістяного гребеня, а в 0,4 м на північ від поховання – фрагмент бічної пластини кістяного гребеня із циркульним орнаментом (рис. 1, 1). Однак на цій знахідці не збереглися залишки самого гребінця. Тож належність зазначеного виробу до гребенів беззаперечна. Сама пам'ятка датується в межах VI–VII ст. [Горюнова, 2004, с. 27].

Знахідка із городище Зимне непроілюстрована, маємо лише її словесний опис. Із нього слідує, що цей виріб, окрім всього іншого, ще й фрагментований. Тому чітко визначити його культурно-хронологічну приналежність неможливо.

Для інших пам'яток і комплексів третьої чверті I тис. н. е. датування та інтерпретації знахідок гребенів дуже дискусійні.

Культурно-хронологічна приналежність знахідки і самого поховання із Тайманового (рис. 1, 11) проблематична. Низка дослідників відносить його до київської культури, інші – до колочинської. Хронологія скляної намистини із цього ж поховання охоплює значні межі – від IV–X ст. [Мастыкова, Плохов, 2010, с. 344–348]. Хронологія інших знахідок із могильника

² Умови виявлення та посилання на джерела див. в табл. 1.

³ Повний розгляд цих виробів виходить за межі цього дослідження. Таку роботу планує провести Руслан Шишкін.

вкладається у межі IV–VII ст. [див.: Обломский, 2016, с. 44–46]. Однак, за матеріалами керамічного комплексу, ця пам'ятка все ж ближча саме до колочинських старожитностей.

Хронологія та культурна приналежність пам'яток Кисляк I, Одая, Ханска II і Хуча та інтерпретація кістяних гребенів із цих пунктів залишаються незрозумілими.

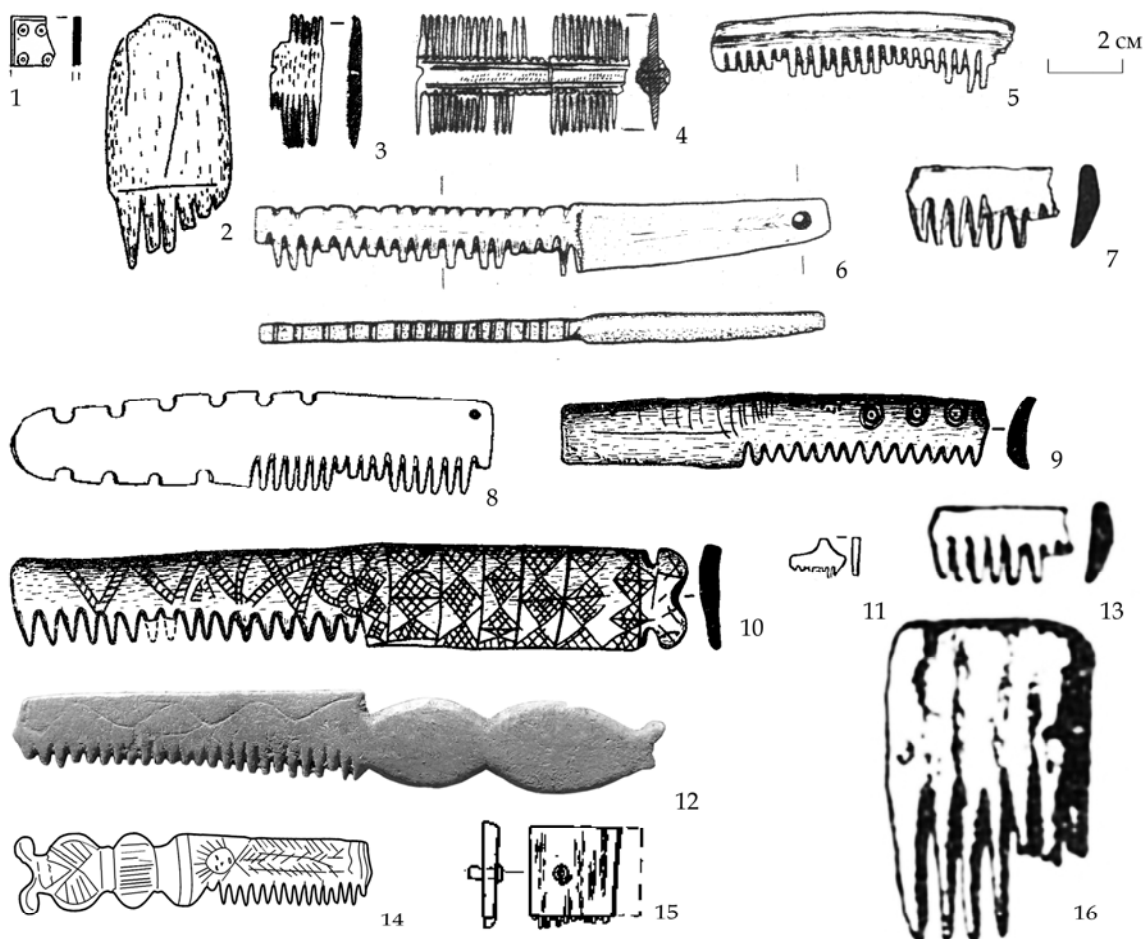


Рис. 1. Кістяні гребені з слов'янських пам'яток раннього середньовіччя:

1 – Картамишево II; 2 – Кисляк I; 3 – Лука-Каветчина, житло 25; 4 – Лука-Каветчина, господарська споруда 7; 5 – Монастирок, господарська яма 70; 6 – Монастирок, житло 2; 7 – Одая; 8 – Плісеськ; 9, 10 – Скок; 11 – Тайманове; 12 – Тербовля; 13 – Ханска II; 14 – Ханска; 15 – Хитці, житло IX; 16 – Хуча

Fig. 1. Bone combs from Slavonic monuments of the early Middle Ages:

1 – Kartamyshevo II; 2 – Kysliak I; 3 – Luka-Kavetchyna, dwelling 25; 4 – Luka-Kavetchyna, construction 7; 5 – Monastyrok, grain pit 70; 6 – Monastyrok, dwelling 2; 7 – Odaia; 8 – Plisnesk; 9, 10 – Skok; 11 – Taimanove; 12 – Trebovlia; 13 – Khanska II; 14 – Khanska; 15 – Khyttsi, dwelling IX; 16 – Khucha

Матеріали з пам'ятки Кисляк I отримані під час розвідок із шурфуванням. Судячи зі словесних описів Павла Хавлюка, на пам'ятці присутні «ранньослов'янські матеріали», хоча чітко визначення залишається незрозумілим. Окрім того, ранньосередньовічні пам'ятки Побужжя одні дослідники відносять до пеньківської культури [Приходнюк, 1998], інші – до празької [Гавритухин, 2005; 2017]. Приналежність гребеня (рис. 1, 2) до матеріалів раннього середньовіччя дискусійна, адже він походить із зборів з поверхні поселення. Принаймні в

околицях села відома і пам'ятка черняхівської культури [Магомедов, 2022, с. 61–63], для якої гребені характерніші. Але за наявними прив'язками важко визначити взаєморозташування пам'яток.

Таблиця 1

Знахідки кістяних гребенів раннього середньовіччя у слов'ян

№ на карті	Назва пам'ятки	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Культурна приналежність	Рис.	Література
1	Зимне	Укр., Володимирський р-н Волинської обл.	городище	?	?	празька	–	Ауліх, 1972, с. 85–86
2	Картамишево II	Рос., Обоянський р-н Курської обл.	могильник	поховання 5 та поруч	VI–VII ст.	колочинська	1:1	Горюнова, 2004, с. 19, рис. 6, 10
3	Кисляк I	Укр., Гайсинський р-н Вінницької обл.	поселення	п. м.	?	пеньківська / празька	1:2	Хавлюк, 1974, с. 211; Приходнюк, 1998, с. 36, рис. 70, 8
4	Лука-Каветчина	Укр., Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.	поселення	житло 25	др. чв. / сер. – кін. V ст.	празька	1:3	Вакуленко, Приходнюк, 1984а, с. 71, рис. 38, 13
4	Лука-Каветчина	Укр., Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.	поселення	господарська споруда 7	др. чв. / сер. – кін. V ст.	празька	1:4	Вакуленко, Приходнюк, 1984а, с. 71, рис. 38, 29
5	Монастирок	Укр., Канівський р-н Черкаської обл.	східне городище	господарська яма 70	VIII–X ст.	райковецька	1:5	Максимов, Петрашенко, 1988, табл. 2, рис. 34, 12
5	Монастирок	Укр., Канівський р-н Черкаської обл.	західне городище	житло 2	VIII–X ст.	райковецька	1:6	Максимов, Петрашенко, 1988, с. 52–53, рис. 46, 4
6	Одая	Мол., Шолданештський р-н	поселення	?	?	пеньківська (?)	1:7	Рафалович, 1972, с. 211, рис. 35, 4
7	Пліснеськ	Укр., с. Підгірці Золочівський р-н Львівської обл.	городище	?	VIII–X ст.	райковецька	1:8	Кучера, 1962, рис. 18, 9
8	Скок	Мол., с. Требужені Орґеївський р-н	поселення	?	VIII–X ст.	райковецька	1:9, 10	Тельнов, Рабинович, 1990, рис. 4, 9, 10.
9	Тайманове	Біл., Биховський р-н Могилевської обл.	могильник	поховання 156	від етапу С ₂ до кінця VII ст.	київська / колочинська	1:11	Поболь, Дубницкая, Пилипцевич, 2003, с. 30, 40–41, рис. 10, 10; 14, 17, 20; Илютик, 2016, с. 272; Обломский, 2016, с. 26, 39

10	Теребовля	Укр., Тернопільський р-н Тернопільсь- кої обл.	горо- дище	житло райковець кої культури	VIII- X ст.	райко- вецька	1: 12	Ягодинська, 2020, с. 230, рис. 6, 2
11	Ханска II	Мол., Яловенський р-н	посе- лення	?	?	пеньківська/ празька	1: 13	Рафалович, 1972, с. 211, рис. 16, 6
12	Ханска	Мол., Яловенський р-н	посе- лення	?	VIII- IX ст.	райко- вецька	1: 14	Хынку, 1977, с. 460, рис. на с. 461; Горбаненко, Журавльов, 2021, рис. 3.26, 5; Postică, Hincu 2023, pl. 33
13	Хитці	Укр., Лубенський р-н Полтавської обл.	посе- лення	житло IX	V – пер. пол. VI ст.	пеньківська	1: 15	Горюнов, 1981, с. 119–120, рис. 21, 1, 47
14	Хуча	Мол., Ришканський р-н	посе- лення	?	?	пеньківська (?)	1: 16	Рафалович, 1972, с. 211, рис. 16, 10

Примітка: п. м. – підйомний матеріал; ? – невідомо; «–» – дані відсутні.

На жаль, за публікацією Ісаака Рафаловича неможливо визначити, із яких комплексів походять та як датуються знахідки із Одаї, Хански II та Хучи (рис. 1, 7, 13, 16) на території Молдови. Так само і культурна приналежність деяких із цих пам'яток дискусійна, наприклад Ханска II [Гавритухін, 2005]. Окрім того, у монографії фігурує зображення одного і того ж фрагменту гребеня, але в підписах вказуються різні пам'ятки – Одая та Ханска II (рис. 1, 7, 13). В інших публікаціях не вдалося знайти інформацію про те, які вироби походять із яких пам'яток.

Отже, до матеріалів третьої чверті I тис. н. е. належать щонайменше п'ять пам'яток – Зимне, Картамишево II, Лука-Каветчина, Тайманове та Хитці. Однак чи дійсно фрагмент кістяної пластини із Картамишево II належить гребеню – незрозуміло. Виріб із Зимного потребує уточнення зображення та деталізованого опису. Можливо до цього ж періоду належать знахідки з Кисляка I, Одаї, Хански II та Хучи, але матеріали останніх трьох пам'яток потребують подальшої верифікації й уточнення обставин знаходження. За культурною приналежністю вони розподіляються так: колочинська – 1, київська/колочинська – 1, празька – 2, пенківська – 3, пенківська/празька – 2.

Вже для матеріалів останньої чверті I тис. н. е. обставини знаходження та культурна приналежність виробів більш-менш зрозумілі. Загалом маємо інформацію про п'ять пам'яток із сімома знахідками (рис. 1, 5, 6, 8–10, 12, 14). Потребують уточнення обставин знаходження виробів із Пліснеська, Скока та Хански. Цікаво, що іноді на одній пам'ятці трапляються дві знахідки (Монастирок, Скок). Це, імовірно, вказує на невипадковість знаходження. Імовірно, більшість цих виробів – окрема традиція.

Цікаво, що саме для матеріалів останньої чверті I тис. н. е. виділяється група виробів, що мають більш-менш спільні характерні обриси. Це знахідки з Пліснеська, Скока, Теребовлі та Хански. Вони явно складають і територіальну групу. Дві знахідки із Стоку, по одній із Теребовлі та Хански орнаментовані. Перші три мають геометричні мотиви, а на останній ще й з'являється схематичне зображення ведмедя, за інтерпретацією низки дослідників [Горбаненко, Журавльов, 2021, с. 94].

Більшість випадків знаходження гребенів у слов'ян раннього середньовіччя півдня Східної Європи концентруються у лісостеповій зоні, лише одна пам'ятка розташована в

лісовій – Тайманове. Цікаво також, що в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі виявлено лише три пам'ятки – Картамишево II, Монастирок та Хитці. Більшість знахідок тяжіють до басейну Дністра і Прута (рис. 2).

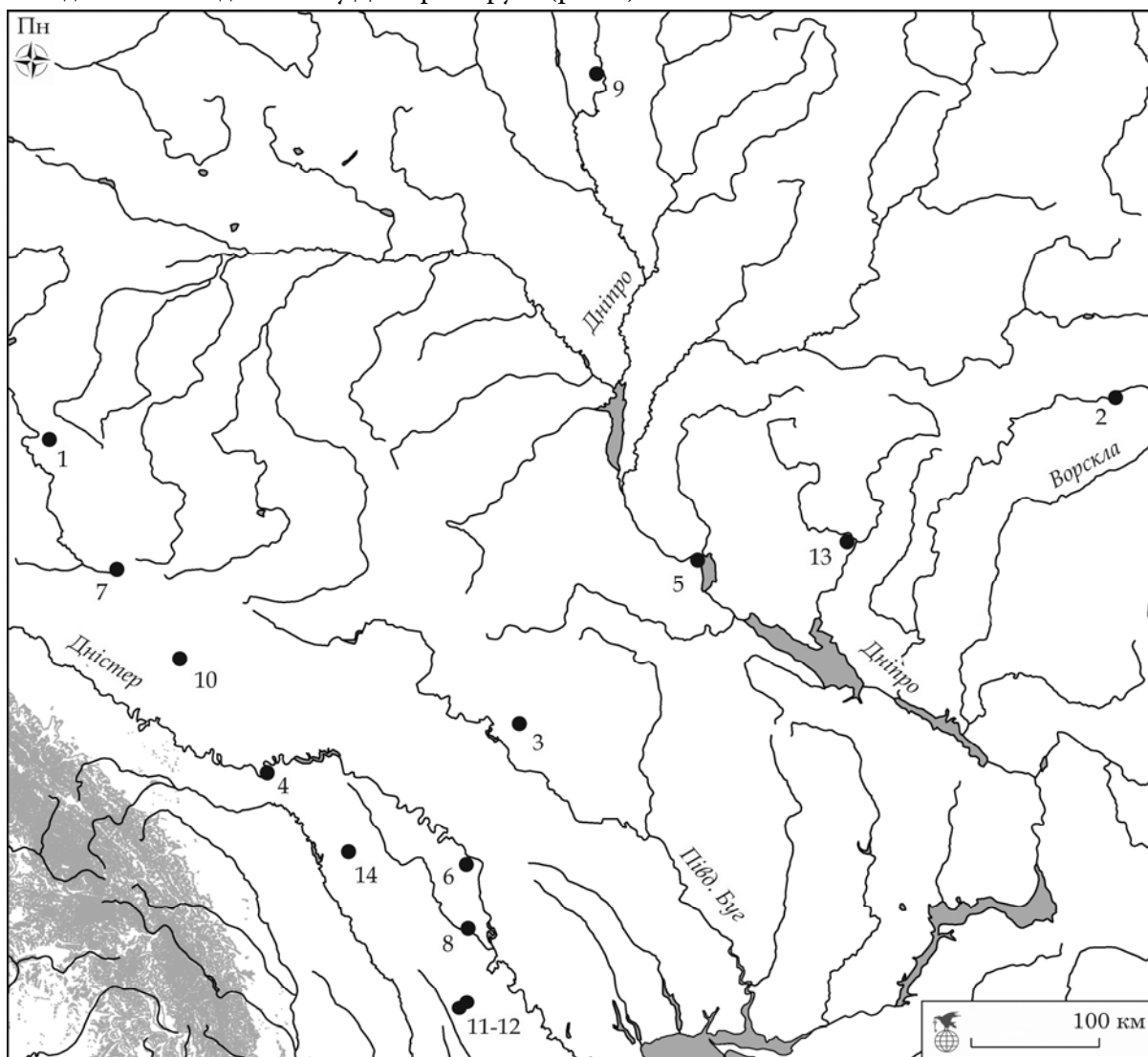


Рис. 2. Карта поширення кістяних гребенів на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя:

1 – Зимне; 2 – Картамишево II; 3 – Кисляк I; 4 – Лука-Каветчина; 5 – Монастирок; 6 – Одая; 7 – Пліснеськ; 8 – Скок; 9 – Тайманове; 10 – Теребовля; 11 – Ханска II; 12 – Ханска; 13 – Хитці; 14 – Хуча

Fig. 2. Map of the distribution of bone combs on Slavonic monuments of the early Middle Ages:

1 – Zymne; 2 – Kartamyshevo II; 3 – Kysliak I; 4 – Luka-Kavetchyna; 5 – Monastyrok; 6 – Odaia; 7 – Plisnesk; 8 – Skok; 9 – Taimanove; 10 – Terebovlia; 11 – Khanska II; 12 – Khanska; 13 – Khyttsi; 14 – Khucha

Питання функціонального використання та походження гребенів. Ці аспекти дослідження залишалися фактично поза увагою дослідників. Ми висловили три припущення щодо використання цих виробів: 1) в повсякденному житті; 2) для нанесення орнаменту на посуді; 3) в ритуальних цілях.

Отже, частина виробів (рис. 1, 2-4, 16) належить до відомих типів, які могли використовуватися у повсякденному житті як туалетні приналежності. Це знахідки з Кисляка I,

Лука-Каветчини та Хучи. Також гребінь із Хитців (рис. 1, 15), очевидно, належав до цього функціонального кола, хоч і мав пізньоримське (черняхівське) походження. А от більшість однобічних гребенів із короткими зубцями (рис. 1, 5–14) – доволі специфічна група. Це знахідки із Монастирка, Одаї, Пліснеська, Скока, Тайманового, Теревовлі, Хански II та Хански. Такі зубці занадто короткі, щоб вони могли слугувати побутовим інвентарем. Отже, можна припустити, що їх використовували з іншою метою.

Таблиця 2

Знахідки кістяних гребенів на праслов'янських пам'ятках пізньоримського часу

№ на карті	Назва пам'ятки	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Рис.	Література
1	Боромля	Укр., Охтирський р-н Сумської обл.	поселення	споруда 1	3: 1, 2	Некрасова, 2006, с. 95, рис. 20, 5, 6
1	Боромля	Укр., Охтирський р-н Сумської обл.	поселення	споруда 5	3: 3	Некрасова, 2006, с. 96, рис. 27, 5
2	Глеваха	Укр., Фастівський р-н Київської обл.	поселення	житло 3	3: 4	Терпиловський, 1999, с. 97, рис. 4, 2
2	Глеваха	Укр., Фастівський р-н Київської обл.	поселення	яма 31	3: 5	Терпиловський, 1999, с. 100, рис. 5, 5
3	Гочево 3	Рос., Беловський р-н Курської обл.	поселення	?	–	Обломский, Радюш, 2007, с. 38
4	Гочево 4	Рос., Беловський р-н Курської обл.	поселення	напівземлянка 3	3: 6	Обломский, Радюш, 2007, с. 38, рис. 55, 10
5	Киселівка	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	житло 1	3: 7	Терпиловский, 1984, табл. 8, 5
6	Кіслие	Рос., Смоленський р-н Смоленської обл.	поселення	?	3: 8	Лопатин, Фурасьев, 2007, с. 120, рис. 26, 8
7	Олександрівка I	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	яма 235	3: 9	Терпиловський, Шекун, 1996, с. 28, рис. 38, 30
8	Роїще	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	споруда 1	3: 10	Терпиловский, 1984, табл. 14, 1
8	Роїще	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	житло 14	3: 11	Терпиловский, 1984, табл. 19, 5
9	Тазове	Рос., Золотухінський р-н Курська обл.	поселення	к. ш.	3: 12	Сымонович, 1986, с. 188, рис. 4, 9
10	Ульянівка	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	житло 3	3: 13	Терпиловский, 1984, табл. 12, 1

Примітка: п. м. – підйомний матеріал; ? – невідомо; к. ш. – культурний шар; «–» – дані відсутні.

Можливо за їх допомогою могли наносити орнамент у вигляді прямих та хвилястих врізних ліній на слов'янському посуді. Таке їх використання припускав Ісаак Рафалович. Вказана орнаментация характерна для керамічного комплексу райковецької культури IX–X ст. [Михайлина, 2007, с. 144], хоча дослідник зазначав, що для центральноєвропейських матеріалів такий орнамент у слов'ян з'являється ще в VII ст. Власне, на поселеннях Ханска II і Одая такий орнамент на посуді, на думку дослідника, був виконаний зубчастими інструментами з рогу оленя [Рафалович, 1972, с. 130, 162, 168].

Саме такі вироби і були виявлені на цих поселеннях (рис. 1, 7, 13). Хоча доцільно зазначити, що крім чисто візуального огляду цих виробів, дослідник не наводить інших аргументів на користь цієї думки.

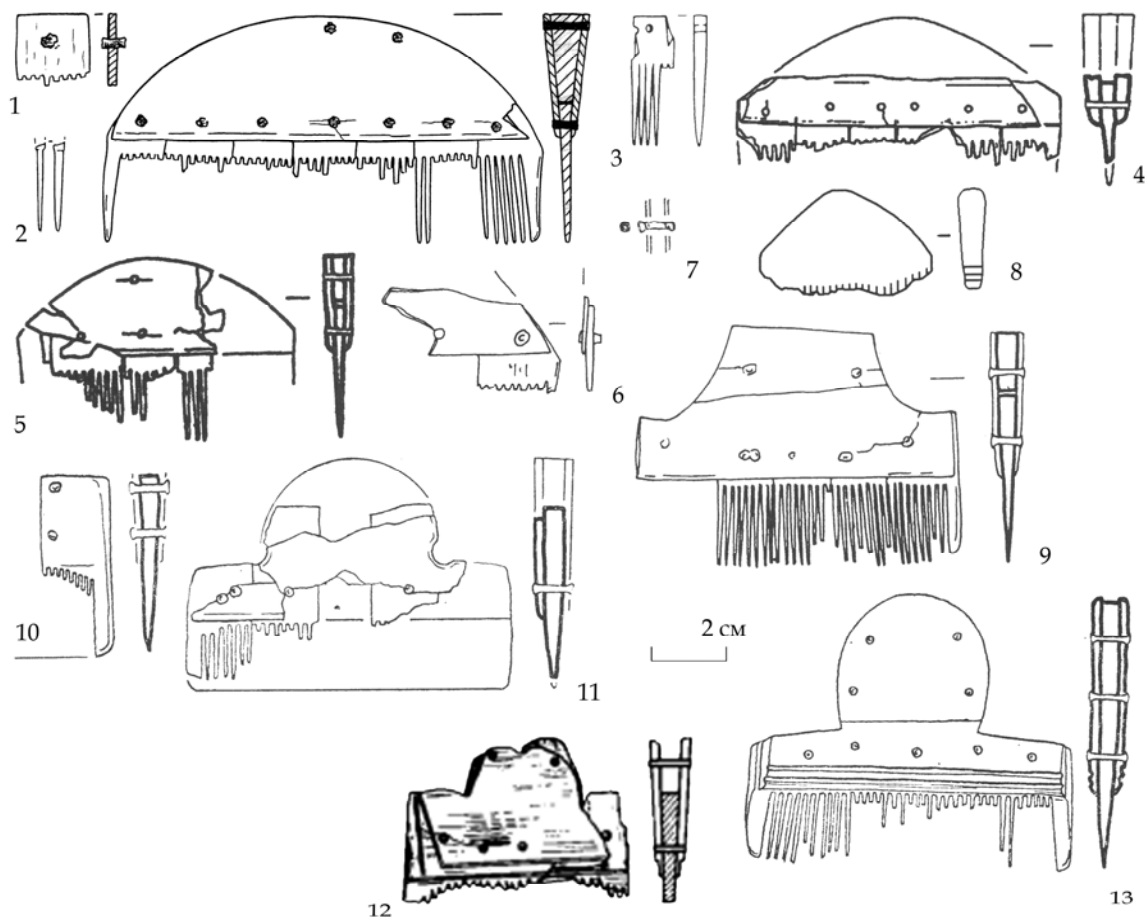


Рис. 3. Кістяні гребені з пам'яток праслов'ян пізньоримського часу:

1, 2 – Боромля, споруда 1; 3 – Боромля, споруда 5; 4 – Глеваха, житло 3; 5 – Глеваха, яма 31; 6 – Гочево 4, напівземлянка 3; 7 – Киселівка, житло 1; 8 – Кіслиє; 9 – Олександрівка I, яма 235; 10 – Роїще, споруда 1; 11 – Роїще, житло 14; 12 – Тазово, культурний шар; 13 – Ульяновка, житло 3

Fig. 3. Bone combs from Proto-Slavonic monuments of the late Roman period:
1, 2 – Boromlia, construction 1; 3 – Boromlia, construction 5; 4 – Hlevakha, dwelling 3; 5 – Hlevakha, grain pit 31; 6 – Hochevo 4, pithouse 3; 7 – Kyselivka, dwelling 1; 8 – Kislye; 9 – Oleksandrivka I, grain pit 235; 10 – Roishche, construction 1; 11 – Roishche, dwelling 14; 12 – Tazovo, cultural layer; 13 – Ulianivka, dwelling 3

Тут, для прикладу, слід згадати дослідження Микола Лопатіна та Олексія Фурасєєва. Вчені розглядали орнамент на посуді пам'яток типу Абидня та Заозір'я-Узмень (північні регіони кіївської культури). Вони провели вимірювання розчосів на посуді, з одного боку, і з'ясували розміри та відстані між гребінцями гребенів пізньоримського часу – з іншого. У результаті проведеного аналізу з'ясовано, що лише частина таких орнаментацийних мотивів могла бути зроблена кістяними гребенями пізньоримського часу [Лопатин, Фурасєєв, 2007, с. 17–25]. Цікаво, що більшість знахідок гребенів на пам'ятках кіївської культури як раз концентруються у південній частині ареалу (рис. 4).

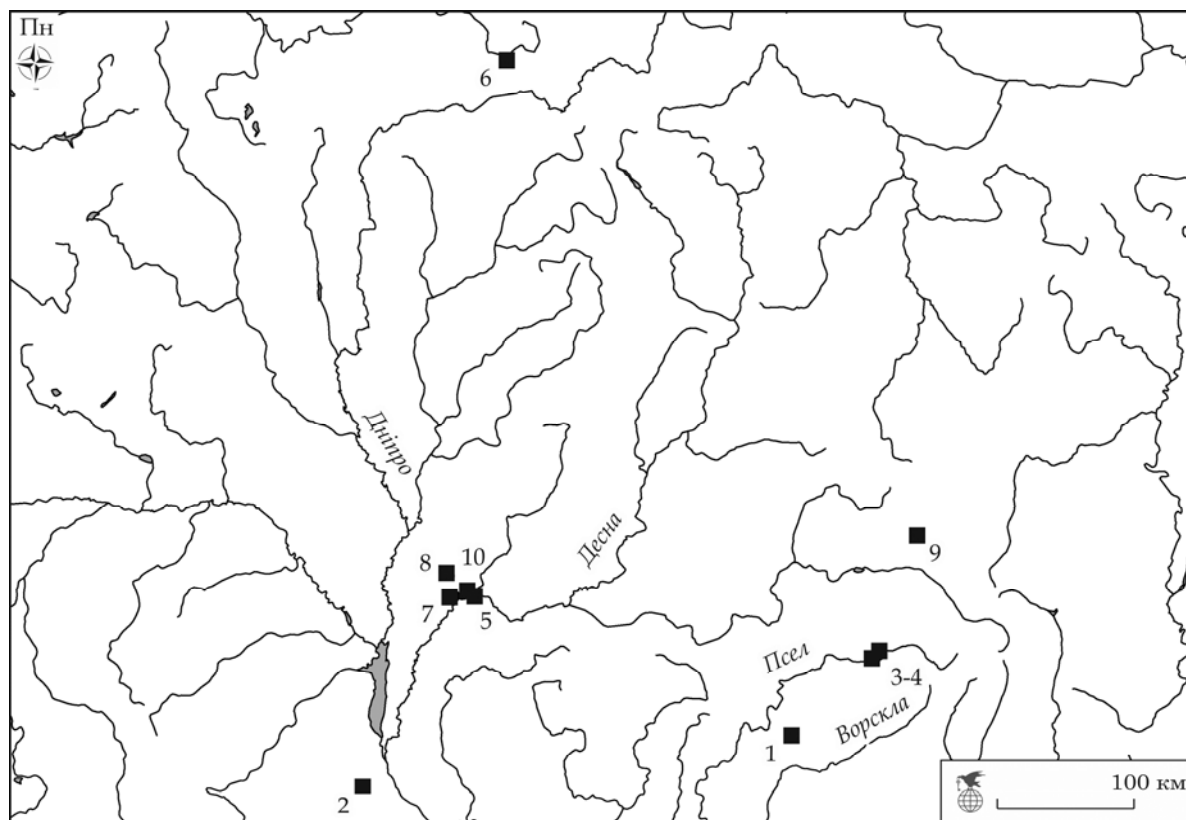


Рис. 4. Карта поширення кістяних гребенів на пам'ятках праслов'ян пізньоримського часу:

1 – Боромлія; 2 – Глеваха; 3 – Гочево 3; 4 – Гочево 4; 5 – Киселівка; 6 – Кісліє; 7 – Олександрівка I; 8 – Роїще; 9 – Тазово; 10 – Ульянівка

Fig. 4. Map of the distribution of bone combs on Proto-Slavonic monuments of the late Roman period:

1 – Boromliia; 2 – Hlevakha; 3 – Hochevo 3; 4 – Hochevo 4; 5 – Kyselivka; 6 – Kislye; 7 – Oleksandrivka I; 8 – Roishche; 9 – Tazovo; 10 – Ulianivka

Тож уможливі висновки, що гребені в ранньосередньовічний час використовувалися як інструменти для нанесення орнаменту на кераміці райковецької культури, потребують подальших досліджень.

Одночасно не можна заперечувати можливість використання таких гребенів із ритуальними цілями, враховуючи поширені скрізь уявлення про магічні властивості цих виробів. На це наштовхують гребені кінця VII – початку VIII ст., поширені на території між Йоркширом і Фрісландією, які пов'язують із літургійною діяльністю в монастирях [Soulat, 2010]. Щоправда, ці гребені мають іншу форму й ажурну спинку, але вони також мають короткі зубці. Зрозуміло, що у цьому випадку не може йтися про християнство, а роль гребенів у ритуальній діяльності не обов'язково була основною, вона могла актуалізуватися за окремих обставин, але зовсім заперечувати її також не варто.

Питання про походження зазначених вище кістяних виробів поки що також залишається відкритим. Проте звернемо увагу на те, що формою гребені із ареалу райковецької культури нагадують однібічні металеві гребені з накладками, які датуються першою половиною VIII ст. Ареалом таких знахідок є Південна і Західна Німеччина [Stein, 1967, s. 218, Taf. 2, 13; Koch, 1968, s. 102, Taf. 10, 1; Weller, Kaiser, Neypowski, 2016, s. 86, № 2.1.2.10].

Отже, поява гребенів із кістки та рогу у слов'ян є результатом західних культурних імпульсів⁴. Проте конкретизувати їхнє походження зараз неможливо. З одного боку, гребінництво є здебільшого справою майстрів-професіоналів. З іншого – ознака розвитку професійного косторізного ремесла (зокрема, осередків гребінників) у слов'ян доруського часу не виявлено. Традиція обробки кістки пізньоримського часу, на яку вказують залишки майстерень із великим обсягом виробництва, не мала продовження у наступний період [Козак, 1990, с. 404; Магомедов, 2001, с. 101–102; Войнаровський, 2014, с. 269–278]. Із деяких поселень другої половини I тис. н. е. походять лише поодинокі вироби складнішої конструкції. Потрібно врахувати і те, що на більшості згаданих поселеннях гребені також виявлені у поодиноких екземплярах. Отже, не можна заперечувати, що вони належать до завезених речей. Вирішити це питання можуть тільки подальші дослідження.

Висновки. Кістяні гребені на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи не набули широкого поширення, однак знахідки все ж трапляються упродовж всього періоду. Загалом, на 14 слов'янських пам'ятках виявлено 17 виробів (табл. 1, рис. 1; 2). Цікаво, що іноді маємо по кілька знахідок із одного пункту.

Для деяких пам'яток необхідно уточнити обставини знаходження та культурно-хронологічну приналежність знахідок. Ті вироби, які можна датувати в межах третьої чверті I тис. н. е., не складають якоїсь стійкої типологічної групи та й часто вироби досить фрагментовані. В той час як більшість гребенів із ареалу райковецької культури вже мають більш-менш спільні характерні обриси.

За культурною приналежністю пам'ятки розподіляються так: колочинська – 1 (Картамишево II), київська / колочинська – 1 (Тайманове), празька – 2 (Зимне, Лука-Каветчина), пенківська – 3 (Хитці, Одая, Хуча), пенківська / празька – 2 (Ханска II, Кисляк I), райковецька – 5 (Монастирок, Пліснеськ, Скок, Теревовля, Ханска).

Більшість випадків знаходження гребенів раннього середньовіччя концентруються у лісостеповій зоні, окрім того, більшість знахідок тяжіють до басейну Дністра та Прута (рис. 2).

Частина гребенів (рис. 1, 2–4, 15, 16) належать до відомих виробів, які могли використовуватися у повсякденному житті як туалетні приналежності. Однобічні вироби з короткими зубцями (рис. 1, 5–14) представляють доволі специфічну групу, адже зубці занадто короткі, щоб вони могли слугувати побутовим інвентарем. Отже, можна припустити, що їх використовували з іншою метою.

Припущення щодо застосування таких гребенів для нанесення орнаменту у вигляді прямих та хвилястих візних ліній на слов'янському посуді IX–X ст. потребує подальших досліджень.

Одночасно не можна заперечувати можливість використання таких знахідок у ритуальних цілях, враховуючи поширені скрізь уявлення про магічні властивості цих виробів.

Питання про походження гребенів поки що також залишається відкритим. Деякі вироби з райковецьких пам'яток формою нагадують однобічні металеві гребені з накладками, які датуються першою половиною VIII ст. із Південної та Західної Німеччини. Можна припустити, що поява гребнів з кістки та рогу у слов'ян є результатом західних культурних імпульсів. Проте конкретизувати їхнє походження зараз неможливо.

Подяки. Висловлюємо щире вдячність Юрію Пуголовку та Руслану Шишкіну за надані консультації та зауваження.

⁴ Як це зафіксовано, наприклад, для території Балтійського регіону сучасної Польщі [Херрман, 1986, с. 115–116, илл. 46–48].

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх, В. В. (1972). *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. (1984а). *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Киев: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. (1984б). Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых древностей Среднего Поднестровья. *Краткие сообщения института археологии*, 178, 40–47.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. (1985). Проблема преемственности черняховских и раннесредневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре. *Slovenska archeologija*, XXXIII(1), 71–136.

Войнаровський, В. М. (2014). *Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація)*. Львів.

Гавритухин, И. О. (2005). Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. Р. Kaszanowski, In M. Parczewski (eds.), *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 401–461.

Гавритухин, И. О. (2017). К атрибуции славянских памятников V–VII веков на Южном Буге. В В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева (ред.), *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: сборник статей: К 60-летию А. М. Обломского*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, 51–62.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. (2021). *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: Інститут археології НАН України; Харків: Майдан.

Горюнов, Е. А. (1981). *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград.

Горюнова, В. М. (2004). Могильник VI–VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области. В В. М. Горюнова, О. А. Щеглова (ред.), *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 18–42.

Ильютник, А. В. (2016). Могильники второй четверти I тысячелетия н.э. в Белорусском Поднепровье. В О. Н. Левко, В. Г. Белявец (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя, 1*. Минск, 247–284.

Исланова, И. В. (2016). Раннесредневековые группы памятников на Северо-Западе Восточной Европы. В А. М. Обломский, И. В. Исланова (ред.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, 136–220.

Козак, Д. Н. (1990). Другие виды ремесел. В В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, 401–405.

Кучера, М. П. (1962). Древній Плісеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII, 3–56.

Лопатин, Н. В., Фурасьев, А. Г. (2007). *Северные рубежи раннеславянского мира в III–V вв. н. э.* Москва.

Магомедов, Б. В. (1990). Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев, 160–172.

Магомедов, Б. В. (2001). *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.

Магомедов, Б. В. (2022). *Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області*. Київ: ІА НАН України.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. (1988). *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.

Мастыкова, А. В. (2009). *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н. э.* Москва.

Мастыкова, А. В., Плохов, А. В. (2010). Датировка и происхождение стеклянных бус из могильника у оз. Съезжее. В А. Е. Мусин, Н. В. Хвоцинская (ред.), *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. Санкт-Петербург, 337–357.

- Михайлина, Л. П. (2007). *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Некрасова, А. Н. (2006). Памятники черняховской культуры Днепроовского Левобережья. В Р. В. Терпиловский (ред.), *Готы и Рим. Сборник научных статей*. Киев: ИД «Стилос», 87–200.
- Никитина, Г. Ф. (1969). Гребни черняховской культуры. *Советская археология*, 1, 147–159.
- Обломский, А. М. (2016). Колочинская культура. В А. М. Обломский, И. В. Исланова (ред.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, 10–113.
- Обломский, А. М., Радюш, О. А. (2007). Вещевой комплекс. В А. М. Обломский (ред.), *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва, 27–39.
- Онищук, Я. І. (2018). *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: монографія*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Онищук, Я., Прокопів, В. (2012). Кістяні гребені в археологічних комплексах культур першої половини I тисячоліття н. е. Дністро-Прип'ятського межиріччя. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14–15, 30–45.
- Поболь, Л. Д., Дубицкая, Н. Н., Пилипцевич, В. В. (2003). Могильник у д. Тайманово. *Материалы по археологии Беларуси*, 8, 28–60.
- Приходнюк, О. М. (1975). *Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. (1990). Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, 238–246.
- Приходнюк, О. М. (1998). *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Рафалович, И. А. (1972). *Славяне VI–IX веков в Молдавии*. Кишинев: «Штиинца».
- Родинкова, В. Е. (1996). Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепроовского Левобережья с датированными находками. В Гавритухин, И. О., Обломский, А. М., *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, 155–162.
- Сымонович, Э. А. (1986). Раннесредневековое поселение Тазово под Курском. *Советская археология*, 4, 183–193.
- Тельнов, Н. П., Рабинович, Р. А. (1990). Результаты работ на поселении Скок. *Археологические исследования в Молдовии в 1985 г.*, 194–212.
- Терпиловский, Р. В. (1984). *Ранние славяне Подесенья III–V вв.* Киев: Наукова думка.
- Терпиловский, Р. В. (1985). Киевская культура. В. Д. Баран (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, 51–59.
- Терпиловський, Р. В. (1999). Київський горизонт поселення Глеваха. *Археологія*, 4, 95–107.
- Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. (1992). *Памятники киевской культуры. Свод археологических источников*. Киев: Наукова думка.
- Терпиловський, Р. В., Шекун, А. В. (1996). *Олександрівка 1 – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.
- Хавлюк, П. И. (1974). Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. В П. Н. Третьяков (ред.), *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, 181–215.
- Херрман, Й. (1986). Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона. В Е. А. Мельникова (ред.), *Славяне и скандинавы*. Москва: Прогресс, 8–128.
- Хыкку, И. Г. (1977). Раскопки на поселении Ханска. *Археологические открытия 1976 г.*, 460–461.
- Шишкин, Р. Г. (1999). Классификация и типология трехслойных гребней Черняховской культуры. *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.)*. Київ: Наукова думка, 43–48.
- Ягодинська, М. О. (2020). Слов'янські пам'ятки на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 2(35), 222–233.

- Bärzu, L. (2010). *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brătei. (Bearbeitet von Radu Harhoiu)*. Archaeologia Romanica, IV. Cluj-Napocca; Bistrița.
- Bárdos, E., Garam, É. (2009). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek, I*. Budapest.
- Bárdos, E., Garam, É. (2014). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek, II*. Budapest.
- Gajewski, L. (1961). Wyniki badań w roku 1957. *Igołomia i osada wczesnośredniowieczna*, 1, 157–207.
- Gajewski, L., Gurba, J. (1977). Z najnowszych badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Lubelszczyzny. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Humaniora*, 32, 47–61.
- Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest.
- Kiss, A. (1996). *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kökled-Feterkapu A*. Innsbruck: Wagner.
- Koch, U. (1968). *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Rerensburg*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A X.
- Parczewski, M. (1988). *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie zrodów archeologicznych*. Krakow.
- Poleska, P., Bober, J., Krapec, M. (1998). Das erste dendrochronologisch datierte Fruhslawische Grubenhaus aus Polen. *Archaeoslavica*, 3, 33–69.
- Postică, Gheorghe, Hîncu, Ion. (2023). *Hansca: Așezarea medievală timpurie din codrii Lăpușnei*. Chișinău: Pontos. (in Romanian).
- Profantová, N. (2008). Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum früh- und mittelawarischen sowie merowingischen Kulturkreis. In J. Bemmann, M. Schmauder (Hrsg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden, Awaren, Slawen; Akten der internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Bonn, 619–644.
- Soulat, J. (2010). Redécouverte d'un peigne ajouré en alliage cuivreux dans les réserves du musée d'Archéologie nationale (fin VII^e – début VIII^e siècle). *Antiquités Nationales*, 41, 119–125.
- Stein, F. (1967). *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A IX.
- Zmoniewski, B. Sz. (2020). Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego. В А. М. Обломский (ред.), *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, 133–145.
- Weller, U., Kaiser, H., Heynowski, R. (2016). *Kosmetisches und medizinisches Gerät: erkennen, bestimmen, beschreiben*. Bestimmungsbuch Archäologie, 4.
- Zeman, J. (1976). Nejstarsi slovanske osidleni Cech. *Památky archeologické*, 67, 115–235.

REFERENCES

- Aulikh, V. V. (1972). *Zymnivske horodyshche – slov'ianska pam'iatka VI–VI st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Vakulenko, L. V., & Prikhodnyuk, O. M. (1984a). *Slavyanskiye poseleniya I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).
- Vakulenko, L. V., & Prikhodnyuk, O. M. (1984b). Rol chernyakhovskoy kultury v formirovanii rannesrednevekovykh drevnostey Srednego Podnestrovia. *Kratkiye soobshcheniya instituta arkheologii*, 178, 40–47. (in Russian).
- Vakulenko, L. V., & Prikhodnyuk, O. M. (1985). Problema preymstvennosti chernyakhovskikh i rannesrednevekovykh drevnostey v svete novykh issledovaniy na Srednem Dnestre. *Slovenska archeolygia*, XXXIII(I), 71–136. (in Russian).
- Voinarovskiy, V. M. (2014). *Promysly ta dopomizhni remesla naselennia pivdnia Skhidnoi Yevropy v I–XIII st. (arkheolohichne vidobrazhennia ta interpretatsiia)*. Lviv. (in Ukrainian).
- Gavritukhin, I. O. (2005). Kompleksy prazhskoy kultury s datiruyushchimi veshchami. In P. Kaczanowski, M. Parczewski (eds.), *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 401–461. (in Russian).
- Gavritukhin, I. O. (2017). K atributsii slavyanskikh pamyatnikov V–VII vekov na Yuzhnom Buge. In V. E. Rodinkova, O. S. Rumyantseva (eds.), *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarskiy mir i rozhdniye*

slavyanskikh kultur: sbornik statey: K 60-letiyu A. M. Oblomskogo. Ranneslavyanskiy mir, 19. Moskva: IA RAN, 51–62. (in Russian).

Horbanenko, S. A., & Zhuravlov, O. P. (2021). *Litopysni slov'iany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy mysl'yvstvo*. Kyiv: Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan. (in Ukrainian).

Goryunov, E. A. (1981). *Ranniye etapy istorii slavyan Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka. (in Russian).

Goryunova, V. M. (2004). Mogilnik VI–VII vv. u s. Kartamyshevo Oboyanskogo rayona Kurskoy oblasti. In V. M. Goryunova, O. A. Shcheglova (eds.), *Kulturnyye transformatsii i vzaimovliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, 18–42. (in Russian).

Ilyutik, A. V. (2016). Mogilniki vtoroy chetverti Itysyacheletiya n. e. v Belorusskom Podneprovye. In O. N. Levko, V. G. Belyavets (eds.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period: k 90-letiyu so dnya rozhdeniya Leonida Davydovicha Pobolya, I*. Minsk: «Belaruskaya navuka», 247–284. (in Russian).

Islanova, I. V. (2016). Rannesrednevekovyye grupy pamyatnikov na Severo-Zapade Vostochnoy Evropy. A. M. Oblomskiy, I. V. Islanova (eds.). In: *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V–VII vv.)*. Ranneslavyanskiy mir, 17. Moskva: IA RAN, 136–220. (in Russian).

Kozak, D. N. (1990). Drugiye vidy remesel. V. D. Baran (ed.). In: *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, 401–405. (in Russian).

Kuchera, M. P. (1962). Drevnii Plisnesk. *Arkheolohichni pam'iatky URSR, XII*, 3–56. (in Ukrainian).

Lopatin, N. V., & Furasyev, A. G. (2007). *Severnyye rubezhi ranneslavyanskogo mira v III–V vv. n. e.* Moskva. (in Russian).

Magomedov, B. V. (1990). Proizvodstvennyy i bytovoy inventar. predmety ubora. oruzhiye. In V. D. Baran (ed.), *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, 160–172. (in Russian).

Magomedov, B. V. (2001). *Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. (in Russian).

Mahomedov, B. V. (2022). *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury Vinnytskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. (in Ukrainian).

Maksimov, E. V., & Petrashenko, V. A. (1988). *Slavyanskiye pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).

Mastykova, A. V. (2009). *Zhenskiy kostyum Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV – seredine VI v. n. e.* Moskva: Grif i K. (in Russian).

Mastykova, A. V., & Plokhov, A. V. (2010). Datirovka i proiskhozhdeniye steklyannykh bus iz mogilnika u oz. Syezzheye. In A. E. Musin, N. V. Khvoshchinskaya (eds.), *Dialog kultur i narodov srednevekovoy Evropy. K 60-letiyu so dnya rozhdeniya Evgeniya Nikolayevicha Nosova*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo: Dmitriy Bulanin, 337–357. (in Russian).

Mykhailyna, L. P. (2007). *Slov'iany VIII–X st. mizh Dniptom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. (in Ukrainian).

Nekrasova, A. N. (2006). Pamyatniki chernyakhovskoy kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In R. V. Terpilovskiy (ed.), *Goty i Rim. Sbornik nauchnykh statey*. Kiyev: ID «Stilos», 87–200. (in Russian).

Nikitina, G. F. (1969). Grebni chernyakhovskoy kultury. *Sovetskaya arkheologiya, 1*, 147–159. (in Russian).

Oblomskiy, A. M. (2016). Kolochinskaya kultura. In A. M. Oblomskiy, I. V. Islanova (eds.), *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V–VII vv.)*. Ranneslavyanskiy mir, 17. Moskva: IA RAN, 10–113. (in Russian).

Oblomskiy, A. M., & Radyush, O. A. (2007). Veshchevoy kompleks. In A. M. Oblomskiy (ed.), *Pamyatniki kiyevskoy kultury v lesostepnoy zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavyanskiy mir, 10. Moskva, 27–39. (in Russian).

Onyshchuk, Ya. I. (2018). *Naselennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershii polovyni Itys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt: monohrafiia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. (in Ukrainian).

- Onyshchuk, Ya., & Prokopiv, V. (2012). Kistiani hrebni v arkhеolohichnykh kompleksakh kultur pershoi polovyny Itysiacholittia n. e. Dnistro-Pryp'iatskoho mezhyrichchia. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 14–15, 30–45. (in Ukrainian).
- Pobol, L. D., Dubitskaya, N. N., & Piliptsevich, V. V. (2003). Mogilnik u d. Taymanovo. *Materialy po arkheologii Belarusi*, 8, 28–60. (in Russian).
- Prykhodniuk, O. M. (1975). *Slov'iany na Podilli (VI–VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Prikladnyuk, O. M. (1990). Proizvodstvennyy i bytovoy inventar. predmety ubora. oruzhiye. In V. D. Baran (ed.), *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, 238–246. (in Russian).
- Prikladnyuk, O. M. (1998). Penkovskaya kultura: kulturno-khronologicheskiy aspekt issledovaniya. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. (in Russian).
- Rafalovich, I. A. (1972). *Slavyane VI–IX vekov v Moldavii*. Kishinev: «Shtiintsya». (in Russian).
- Rodinkova, V. E. (1996). Rannesrednekovyye pamyatniki Srednego Podneprovia i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruyushchimi nakhodkami. In Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M., *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavianskiy mir, 3. Moskva, 155–162. (in Russian).
- Symonovich, E. A. (1986). Rannesrednekovoye poseleniye Tazovo pod Kurskom. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 183–193. (in Russian).
- Telnov, N. P., & Rabinovich, R. A. (1990). Rezultaty rabot na poselenii Skok. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldovii v 1985 g.*, 194–212. (in Russian).
- Terpilovskiy, R. V. (1984). *Ranniye slavyane Podesenia III–V vv.* Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).
- Terpilovskiy, R. V. (1985). Kiyevskaya kultura. V. D. Baran (ed.). *Etnokulturnaya karta territorii Ukrainskoy SSR v Itys. n. e.* Kiyev: Naukova dumka, 51–59. (in Russian).
- Terpylovskiy, R. V. (1999). Kyivskiy horizont poselennia Hlevakha. *Arkheolohiia*, 4, 95–107. (in Ukrainian).
- Terpilovskiy, R. V., & Abashina, N. S. (1992). *Pamyatniki kiyevskoy kultury. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).
- Terpylovskiy, R. V., & Shekun, A. V. (1996). *Oleksandrivka 1 — bahatosharove rannoslavianske poselennia bilia Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka. (in Ukrainian).
- Khavlyuk, P. I. (1974). Ranneslavianskiye poseleniya v basseyne Yuzhnogo Buga. In P. N. Tretiakov (ed.), *Rannesrednekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, 181–215. (in Russian).
- Kherrman, Y. (1986). Slavyane i normany v ranney istorii Baltiyskogo regiona. In E. A. Melnikova (ed.), *Slavyane i skandinavyy*. Moskva: Progress, 8–128. (in Russian).
- Khykku, I. G. (1977). Raskopki na poselenii Khanska. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1976 g.*, 460–461. (in Russian).
- Shishkin, R. G. (1999). Klassifikatsiya i tipologiya trekhslownykh grebney Chernyakhovskoy kultury. *Sto rokov vyvchennia kultur poliv pokhovan na Ukraini. Tezy dopovidei seminaru (Kyiv, 14–16 hrudnia 1999 r.)*. Kyiv: Naukova dumka, 43–48. (in Russian).
- Yahodynska, M. O. (2020). Slov'ianski pam'iatky na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(35), 222–233. (in Ukrainian).
- Bârzu, L. (2010). *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brâtei. (Bearbeitet von Radu Harhoiu)*. Archaeologia Romanica, IV. Cluj-Napocca; Bistrița. (in German).
- Bárdos, E., & Garam, É. (2009). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. I. Budapest. (in German).
- Bárdos, E., & Garam, É. (2014). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. II. Budapest. (in German).
- Gajewski, L. (1961). Wyniki badań w roku 1957. *Igołomia i osada wczesnośredniowieczna*, 1, 157–207. (in Polish).
- Gajewski, L., & Gurba, J. (1977). Z najnowszych badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Lubelszczyzny. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Humaniora*, 32, 47–61. (in Polish).
- Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest. (in German).

- Kiss, A. (1996). *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Koked-Feterkapu A*. Innsbruck: Wagner. (in German).
- Koch, U. (1968). *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Rerensburg*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A X. (in German).
- Parczewski, M. (1988). *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Krakow. (in Polish).
- Poleska, P., Bober, J., & Krapec, M. (1998). Das erste dendrochronologisch datierte Frühslawische Grubenhaus aus Polen. *Archaeoslavica*, 3, 33–69. (in German).
- Postică, Gheorghe, Hincu, & Ion. (2023). *Hansca: Așezarea medievală timpurie din codrii Lăpușnei*. Chișinău: Pontos. (in Romanian).
- Profantová, N. (2008). Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum früh- und mittelawarischen sowie merowingischen Kulturkreis. In J. Bemmann, M. Schmauder (Hrsg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden, Awaren, Slawen; Akten der internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Bonn, 619–644. (in German).
- Soulat, J. (2010). Redécouverte d'un peigne ajouré en alliage cuivreux dans les réserves du musée d'Archéologie nationale (fin VII^e – début VIII^e siècle). *Antiquités Nationales*, 41, 119–125. (in French).
- Stein, F. (1967). *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A IX. (in German).
- Szmoniewski, B. Sz. (2020). Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego. In A. M. Oblomskiy (ed.), *Istoriya veshchey – istoriya i veshchi. K 60-letnemu yubileyu I. O. Gavritukhina. Ranneslavyanskiy mir*, 20. Moskva: IA RAN, 133–145. (in Polish).
- Weller, U., Kaiser, H. & Heynowski, R. (2016). *Kosmetisches und medizinisches Gerät: erkennen, bestimmen, beschreiben*. Bestimmungsbuch Archäologie, 4. (in German).
- Zeman, J. (1976). Nejstarsi slovanske osidleni Cech. *Památky archeologické*, 67, 115–235. (in Czech).

Стаття: надійшла до редакції 29.05.2024
прийнята до друку 21.09.2024

BONE COMBS OF THE SLAVS OF THE EARLY MIDDLE AGES FROM THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Maryna SERGEEVA¹, Yaroslav VOLODARETS-URBANOVYCH²

*¹Institute of Archaeology of NAS of Ukraine,
Volodymyrs'ka Str. 3 (2nd floor), 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com*

*²Institute of Archaeology NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net*

The article deals with findings of bone combs, originating from Slavic sites and complexes in the south of Eastern Europe dated to the second half of the 1st millennium AD. Information was collected on 14 Slavic sites, where 17 combs were found. It is interesting that sometimes we have several finds from one point. Most of the cases of finding of the early medieval combs were related to the forest-steppe zone. The vast majority of finds were concentrated in the Dniester and Prut basins.

By cultural affiliation, finds are divided as follows: Kolochyn culture – 1 (Kartamyshevo II), Kyiv/Kolochyn culture – 1 (Taimanove), Prague culture – 2 (Zymne, Luka-Kavetchyna), Penkivka culture – 3 (Khyttsi, Odaia, Khucha), Penkivka/Prague culture – 2 (Khanska II, Kysliak I), Raiky culture – 5 (Monastyrok, Plisnesk, Skok, Terebovlia, Khanska). The circumstances of finding of these items, their chronology and the

cultural affiliation of the sites were analyzed. This made it possible to examine critically the source base and set a number of tasks for further research. Several assumptions about the functional use of bone combs have been made: 1) in everyday life; 2) for applying ornaments on Slavic dishes; 3) for ritual purposes. The origin of these items is unclear. However, it is possible that they are the result of Western cultural impulses and belong to imported things. Only further research can solve this question.

Key words: the Slavs, Penkivka culture, Prague culture, Kolochyn culture Raiky culture, the south of Eastern Europe, early Middle Ages.